

Urszula ŚWIDERSKA-WŁODARCZYK*

ETHOS RYCERSKI W POLSCE

Od średniowiecznego archetypu do współczesnej ikony popkultury

Istota ethosu rycerskiego, bez względu na charakter etapu jego trwania, zawsze zasadza się na trzech filarach. Pierwszy ma charakter głęboko humanistyczny, bo dotyczy wartości reprezentowanych przez poszczególne jednostki. Kolejne dwa sytuują się w sferach społecznej (państwowej) oraz religijnej. Jakość owych filarów zawsze stanowi wypadkową walorów zaangażowanych osób, dzięki którym konstytuują się ideały służby Bogu i ojczyźnie. Jedne i drugie z niewielkimi modyfikacjami trwają od średniowiecza.

Rozważania o ethosie rycerskim jako wartości uniwersalnej, mocno zakorzenionej w wielu kulturach, w tym polskiej, wymagają wstępnego komentarza. W pierwszym rzędzie należy wspomnieć o zastosowanym w tytule niniejszego artykułu związku frazeologicznym „średniowieczny archetyp”. Trzeba podkreślić, że w obecnych rozważaniach odnosić się ono będzie wyłącznie do kontekstu polskiego: to w czasach panowania dynastii Piastów i pierwszych Jagiellonów ukształtowała się rodzima kultura rycerska i związany z nią pierwowzór rycerskiego ethosu. Wiadomo, że ważnym źródłem kultury rycerskiej pozostawał świat zachodni, szczególnie Francja. Jak pisał Georges Duby, „rycerstwo wywodziło się z Francji i wyrażało się na modłę francuską, zarówno na Cyprze, jak w Pampelunie, Windsorze [...] i we Florencji”¹. We Francji otrzymało też najwspanialszą oprawę, która miała stać się wzorem dla Europy. Ów wzór nie pozostawał jednak całkowicie oryginalny, korzystał bowiem obficie z dorobku kulturowego antyku, a zwłaszcza z *Iliady*² i *Odysei*³ – eposów, w których cnota wojenna została podniesiona do najwyższej rangi. W wiekach średnich zachodni archetyp militarny wzbogacono o nowe treści – służbę Bogu i służbę damom. Na tym gruncie wyrósł jego pierwowzór rodzimy,

* Prof. dr hab. Urszula Świdarska-Włodarczyk – Zakład Historii Średniowiecznej, Uniwersytet Zielonogórski, e-mail: u.swiderska-wlodarczyk@ih.uz.zgora.pl, ORCID 0000-0001-6419-0059 [pełna nota o Autorce na końcu numeru].

¹ G. D u b y, *Czasy katedr. Sztuka i społeczeństwo 980-1420*, tłum. K. Dolatowska, PIW, Warszawa 1986, s. 261.

² Zob. H o m e r, *Iliada*, tłum. I. Wieniewski, Wydawnictwo Literackie, Kraków–Wrocław 1984.

³ Zob. t e n ż e, *Odyseja*, tłum. J. Wittlin, PIW, Warszawa 1982.

który dostosował spuściznę starożytną i średniowieczną do wartości polskich, tworząc tym samym archetyp charakterystyczny dla Europy Środkowo-Wschodniej⁴.

Pojęcie ethosu także wymaga kilku słów komentarza. Nie wchodząc w dyskusje filozoficzno-socjologiczno-antropologiczne dotyczące pisowni i niuansów znaczeniowych tego pojęcia, na użytek niniejszych rozważań przyjęto formę zapisu stosowaną przez Marię Ossowską, jak i sformułowaną przez nią definicję: „Ethos [...] to styl życia jakiejś społeczności, ogólna – jak proponują niektórzy – orientacja jakiejś kultury, przyjęta przez nią hierarchia wartości bądź formułowana *explicite*, bądź dająca się wyczytać z ludzkich zachowań. [...] Ethos jest terminem, który stosuje się do grup, a nie do indywidualów. Jego zakres wyziera poza wartości, którymi zajmuje się etyka”⁵.

Jak wynika z powyższych słów, pojęcie ethosu jest bardzo pojemne. Można je rozpatrywać w kontekście aksjologii związanej z profesją, z właściwymi dla określonej społeczności obyczajami, wzorcami osobowymi, przekonaniami mentalnymi i kodeksami. W przypadku Polski, podobnie jak w przypadku cywilizacji zachodniej, za początek kształtowania się ethosu rycerskiego należy uznać narodziny rycerstwa jako konnej formacji bojowej. Taką rolę początkowo pełniła drużyna. W jedenastym wieku zasilila ona większą grupę wojowników z książęcego awansu. Funkcjonowała w ramach rodzącego się prawa rycerskiego, opartego na zawodowstwie militarnym, ściśle powiązonym z posiadaniem ziemi. Za kluczowy moment jej ewolucji uważa się wiek czternasty. Wtedy to w statutach Kazimierza Wielkiego pojawił się zapis, który na nowo określił rycerski status prawny. Odtąd rycerzem mógł się mienić ten, kto wywodził się z rodziny rycerskiej⁶. Tak pojawiła się (obok wcześniejszych immunitetów i późniejszych przywilejów) nowa jakość społeczno-prawna uosabiana przez szlachectwo, która z kolei stanowiła trampolinę do kolejnych awansów. Ostatecznie na skutek konsolidacji polskiego parlamentaryzmu potomkowie dawnych rycerzy stali się, obok króla, rzeczywistymi współdysponentami władzy. Innymi słowy, rycerstwo i jego spadkobierca, czyli szlachta, to elita wyróżniająca się uprzywilejowaniem majątkowym, zawodowym, prawnym i politycznym. To także awangarda kulturowa, która wykształciła właściwe sobie normy obyczajowe i system aksjologiczny. Kumulację owego systemu stanowiły wzory i wzorce osobowe lansowane przez średniowiecznych kro-

⁴ Zob. *Etos rycerski w Europie środkowej i wschodniej X-XV w.*, red. W. Peltz, J. Dudek, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, Zielona Góra 1997.

⁵ M. Ossowska, *Ethos rycerski i jego odmiany*, PWN, Warszawa 1986, s. 5n.

⁶ Por. J. Bardach, B. Leśnodorski, M. Pietrzak, *Historia ustroju i prawa polskiego*, PWN, Warszawa 1994, s. 90.

nikarzy, poczynając od Galla Anonima, a na Janie Długoszu skończywszy⁷. To na podstawie ich dorobku możemy odtworzyć cechy idealnych rycerzy-szlachciców, ocenić ich zgodność z zachodnim pierwowzorem, a także wskazać na te cechy, które są typowe dla wzorcowego rycerza ziem polskich.

Najkrócej rzecz ujmując, wzorowy rycerz, którego ideał został w pełni ukształtowany u schyłku polskiego średniowiecza, jako postać rzeczywista bądź fikcyjna musiał sprostać czterem typom uwarunkowań: genealogicznym, osobowościowym, profesjonalnym i społecznym. Uwarunkowania genealogiczne wiązały się z wymogiem dobrego urodzenia i wynikających z niego następstw: właściwej edukacji (początkowo militarnej, a później prawnej i humanistycznej), warunków fizycznych dziedziczonych po przodkach (z naciskiem na kondycję fizyczną), majątności otrzymywanej w spadku (którą należało pomnożyć), a także stosownego wieku, najlepiej średniego, bo tylko taki gwarantował rozagę i życiową mądrość. Ta ostatnia pozytywnie przesądzała o uwarunkowaniach osobowościowych. Od wzorowych postaci oczekiwano, że szlachectwo krwi będzie szło w parze ze szlachectwem ducha. Wśród stawianych im wymagań na pierwsze miejsce wysuwały się cnoty militarne. Do takich należały odwaga i postępowanie zgodne z regułami walki, zawsze jednak oparte na pragmatyzmie dyktowanym zachowaniem przeciwnika. Bez zastrzeżeń natomiast propagowano takie cnoty, jak poświęcenie, hojność, dążenie do sławy i zachowanie honoru, a także wszelkie przymioty natury religijnej: pobożność, pokorę, skromność i prawdomówność, uzewnętrznianą w rycerskim słowie. Suma uwarunkowań genealogicznych i osobowościowych stanowiła rodzaj przepustki do uwarunkowań profesjonalnych. Rycerski profesjonalizm przybierał różne oblicza. W pierwszym rzędzie dotyczył służby zbrojnej – służby, która znacząco wykraczała poza dzisiejsze pojęcie zawodu. Ponadto urzeczywistniał się w aktywności urzędniczej, dyplomatycznej, parlamentarnej, sądowej i gospodarczej, związanej z efektywnym zarządzaniem własnymi dobrami, a także w życiu dworskim. Innymi słowy, rycerski wzorzec godny naśladowania to multiprofesjonalista dążący do doskonałości w wypełnianiu powierzonych mu obowiązków, a przy tym niezaniebujący pełnienia ról społecznych: wzorowy ojciec, sąsiad, obywatel, który dobro państwa stawia ponad dobrem osobistym i który daje się poznać jako zaangażowany emocjonalnie patriota, pamiętający o powinnościach względem Boga, Kościoła i współwyznawców.

Rycerski wzorzec osobowy to kwintesencja ethosu rycerskiego, zawsze dostosowanego do kolorytu lokalnego. Nic więc dziwnego, że przedstawiony powyżej model obejmuje nie tylko elementy wspólne dla wzorców przyjętych

⁷ Zob. U. Świdowska-Włodarczyk, *Homo militans. Rycerskie wzory i wzorce osobowe w średniowiecznej Polsce*, PWN, Warszawa 2018; por. t a ż, *Kultura rycerska w średniowiecznej Polsce*, Uniwersytet Zielonogórski, Zielona Góra 2001, s. 174-218.

we Francji i w Polsce, ale także odrębne, dyktowane rodzimymi realiami. Wystarczy wspomnieć, że w Polsce nie zyskało aprobaty zjawisko miłości dwornej, choć jej idea była tu znana. Za rodzimą modyfikację tej idei można uznać typową dla czasów nowożytnych galanterię wobec dobrze urodzonych dam, co zdaje się wskazywać na zastąpienie kulturowej gry miłosnej publicznym okazywaniem szacunku. Podobnie zachodni ideał dworzanina nie stanowił w Polsce celu samego w sobie. Ceniono dworskość rozumianą jako obowiązkowy *savoir-vivre*, stanowiący warunek konieczny pełnienia funkcji publicznych. Niewielkie piętno odcisnęła na polskim wzorcu rycerza także ruch krucjatowy, sprowadzony do jednostkowych wypraw do Ziemi Świętej. Nie przyjął się mit błędnego rycerza (wyjątkiem wpisującym się w ten mit był może Bolesław Rogatka, który jednak zapamiętany został raczej jako bankrut niż jako bohater). Opiewanej w zachodnich eposach i romansach młodości przeciwstawiano wiek średni jako gwarancję dojrzałości i rozsądku. Ceniono urodę, ale nie stanowiła ona warunku *sine qua non* rycerskiej doskonałości. Hojność postrzegano jako walor, pod warunkiem że nie kończyła się bankructwem. W ostrych słowach wyrażano dezaprobatę dla wojennej brawury, przeciwstawiając ją odwadze połączonej z rozważą. Stąd też *faire play* oceniano pozytywnie jedynie w odniesieniu do pojedynków turniejowych, nie zaś prawdziwych zmagañ. Obok imperatywu walki kładziono nacisk na aktywność urzędniczą, parlamentarną i gospodarczą. Na skutek stosunkowo skromnej recepcji ustroju feudalnego zachodnia wierność lokalnemu seniorowi realizowała się w Polsce jako wierność najpierw wobec króla, a później wobec państwa. Tego rodzaju praktyka z kolei stosunkowo szybko przełożyła się na powstanie świadomości państwowej i obywatelskiej, łącznie z jej najwyższym wymiarem – patriotyzmem. Rozbieżności między zachodnim a polskim *ethosem* rycerskim jest na tyle dużo, że można je uczynić przedmiotem osobnych badań. Na potrzeby tego artykułu wystarczy konstatacja, że wypracowana w średniowieczu polska odmiana tego *ethosu* stworzyła właściwy sobie archetyp, który zajął wiodące miejsce w ówczesnym kapitale kulturowym⁸, urzeczywistnianym w kolejnych epokach.

Ów kapitał zdominował mentalność spadkobierców i kontynuatorów wartości rycerskich, czyli nowożytnej szlachty⁹. Społeczność ta spuściznę rycerską przejęła generalnie bez zastrzeżeń, choć z niewielkimi modyfikacjami, dyktowanymi przez specyfikę epoki. W szlacheckich wzorcach osobowych na wzór rycerstwa ceniono umiejętności militarne i cnoty wojenne. *Porte parole*

⁸ Zob. P. B o u r d i e u, *The Forms of Capital*, w: *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, red. J.G. Richardson, Greenwood, New York 1989, s. 241-258.

⁹ Zob. U. Ś w i d e r s k a - W ł o d a r c z y k, *Mentalność szlachty polskiej XV i XVI wieku*, Księgarnia św. Wojciecha, Poznań 2003; t a ż, *Szlachta polska wobec Boga i ojczyzny*, Księgarnia św. Wojciecha, Poznań 2001.

szlachty Stanisław Orzechowski podkreślał z dumą, że król polski posiada najliczniejszą armię na świecie, bo należy do niej każdy szlachcic¹⁰. Na tej armii spoczywał obowiązek obrony Rzeczypospolitej i wiary chrześcijańskiej, i armia lokowała te wymogi na pierwszym miejscu. Priorytet obowiązku wobec Boga i ojczyzny¹¹, a także wagę gotowości bojowej podnosili różni moralisci, literaci, kaznodzieje i praktycy rzemiosła rycerskiego. Głos w tej sprawie zabierali między innymi Andrzej Frycz Modrzewski, Wawrzyniec Goślicki, Jan Tarnowski, Bartosz Paprocki, Andrzej Maksymilian Fredro i Jan Kochanowski¹², a także wielu innych twórców epoki, których nie sposób tu wymienić¹³. Podobnie myślała o sobie szlachta, przyjmując opinie uczonych za własne¹⁴. Za oczywistą konieczność uważała walkę z wrogiem zewnętrznym, jeśli taka była wojenna potrzeba, a jednocześnie ceniła pokój, bo tylko ten stan warunkował dobrobyt ojczyzny i pomyślność jej mieszkańców. Nie traciła przy tym z oczu potrzeby gotowości na wypadek potencjalnej konfrontacji zbrojnej, która dla potomków rycerstwa nigdy nie powinna być zaskoczeniem. Stąd też kładła duży nacisk na wychowanie rycerskie synów. Obejmowało ono zarówno kształtowanie sprawności wojskowej, jak i znajomość historii, zwłaszcza bohaterских czynów władców i sławnych przodków. Na wyżyny moralne szlachta wyniosła wartości obywatelskie, patriotyczne i religijne, przed którymi jej zdaniem zawsze powinna ustępować prywatny i osobisty interes. Za najwyższą wartość osobistą, na wzór wieków średnich, uważała honor zwany często cnotą. Korzystała z wcześniejszych praktyk pojedynkowania się, jeśli ktokolwiek próbował zakwestionować jej szlachecką cześć¹⁵. Unikała krwawej

¹⁰ Por. J. Nowak-Dłużycki, *Okolicznościowa poezja polityczna w Polsce. Czasy Zygmuntowskie*, Instytut Wydawniczy Pax, Warszawa 1966, s. 51.

¹¹ Zob. A.M. Stasiak, „Krew łać, życie łożyć i fortuny wszelakie”. Ewolucja relacji do ojczyzny w myśli staropolskiej, „Ethos. Kwartalnik Instytutu Jana Pawła II KUL” 36(2023) nr 2(142), s. 233-245.

¹² Zob. A.F. Modrzewski, *O poprawie Rzeczypospolitej księgi czwore*, oprac. M. Korolko, Naukowe Wydawnictwo Piotrkowskie Filii Akademii Świętokrzyskiej, Piotrków Trybunalski 2003; W. Goślicki, *O senatorze doskonałym księgi dwie*, tłum. T. Bieńkowski, oprac. M. Korolko, Wydawnictwo Arkana, Kraków 2000; J. Tarnowski, *Consilium rationis bellicae*, tłum. i oprac. T.M. Nowak, Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, Warszawa 1987; B. Paprocki, *Hetman*, wydał K.J. Turowski, Nakład i druk Karola Pollaka, Sanok 1856; A.M. Fredro, *Militarium, seu Axiomatum belli ad harmoniam togae accommodatorum libri duo / Kwestia wojskowa, czyli o prawidłach wojny i pokoju dwie księgi*, tłum. J. Chmielewska, B. Bodnarek, oprac. M. Tracz-Tryniecki, Narodowe Centrum Kultury – Centrum Myśli Polityczno-Prawnej im. Alexisa de Tocqueville’a, Warszawa–Łódź 2015; J. Kochanowski, *Satyr albo mąż dziki*, w: tenże, *Dzieła polskie*, oprac. J. Krzyżanowski, PIW, Warszawa 1980, s. 55-70.

¹³ Szerzej na ten temat zob. U. Świdowska-Włodarczyk, *Homo nobilis. Wzorzec szlachecki w Rzeczypospolitej XVI i XVII wieku*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2017.

¹⁴ Zob. także, *Szlachecki wzorzec żołnierza Rzeczypospolitej XVI i XVII wieku (w świetle nowej definicji pisanej na użytek badań historycznych)*, „Kultura i Historia” 2016, nr 29, s. 137-158.

¹⁵ Por. B. Szynkler, *Pojedynki*, PWN, Warszawa 1987, s. 34-38.

vendetty, zadowalając się rekompensatą w postaci finansowej nawiązki lub główszczyzny. Jednocześnie, podobnie jak dawni rycerze, podnosiła swoje kwalifikacje do pełnienia funkcji politycznych, urzędniczych¹⁶, poselsko-senatorskich, dyplomatycznych¹⁷ i ekonomicznych, związanych z optymalnym zarządzaniem własnymi dobrami. Taki ideał stanowił główny cel szlacheckich aspiracji, związanych z poczuciem jednostkowej i zbiorowej odpowiedzialności za państwo, praworządność i bezpieczeństwo, a także za własną rodzinę i zależnych od siebie ludzi.

Ethos rycersko-szlachecki wypracowany w czasach przedrozbiorowych to swoiste uniwersum aksjologiczne, oparte na profesjonalizmie i etyce. To także rodzaj kulturowego decorum epoki, promieniującego na wszystkie stany i nacje Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Atrakcyjność i ekskluzywność kultury uprzywilejowanego stanu sprawiała, że stopniowo przenikała ona do pozostałych warstw społeczeństwa, a więc do duchowieństwa, mieszczaństwa i chłopstwa. Chłopi poznawali tę kulturę poprzez bezpośrednią obserwację zamieszkujących w sąsiedztwie rodzin szlacheckich. Szerszy zasięg oddziaływania miały wygłaszane z ambony kazania i oracje pogrzebowe¹⁸, a także literatura, zarówno ta wielka, jak i drobna, okolicznościowa¹⁹. Bywało i tak – zwłaszcza w czasach stanisławowskich – że ethos rycersko-szlachecki poddawano surowej ocenie na skutek konfliktu politycznego między oświeceniowym królem i jego otoczeniem a szlachtą, krytycznie nastawioną do monarszych reform. Zła sława tego sporu pozostaje jednak niewspółmierna do jego natężenia, na co między innymi zwróciła uwagę Teresa Kostkiewiczowa²⁰.

¹⁶ Zob. U. Świdarska-Włodarczyk, *Wzorzec urzędnika Rzeczypospolitej XVI i pierwszej połowy XVII wieku w świetle staropolskich zwierciadeł*, „Przegląd Historyczny” 107(2016) nr 2, s. 171-197.

¹⁷ Zob. t a ż, *Autorytety parlamentarne. Wzory i wzorce osobowe w Rzeczypospolitej XVI i XVII wieku*, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2017; t a ż, *Wzorzec dyplomaty przełomu XVI i XVII wieku w świetle staropolskich poradników poselskich*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace historyczne” 143(2016) nr 3, s. 537-555; t a ż, *The Model of a Polish Diplomat and Its Evolution from the 16th to the 21st century, in the Context of Education, Axiology, Professionalism and Socialization*, „Multidisciplinary Journal of School Education” 11(2022) nr 1(21), s. 271-295.

¹⁸ Zob. U. Kicińska, „Dziel jego i odwag rycerskich [...] długo by wyliczać”. Wizerunek żołnierza w polskich drukowanych oracjach pogrzebowych XVII wieku, w: *Ethos rycerski w kulturze. Tradycje i kontynuacje*, t. 2, red. T. Banaś-Korniak, B. Stuchlik-Surowiak, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2017, s. 131-155; L. Teusz, *Ethos rycerski w szesnastowiecznych kazaniach na pogrzeby królów polskich*, „Język – Szkoła – Religia” 16(2021), s. 199-215.

¹⁹ Szerzej na ten temat zob. np. P a p r o c k i, dz. cyt.; S. Starówolski, *Wojownicy sarmaccy*, oprac. J. Starnawski, Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, Warszawa 1978; M. Piątek, „Cne lachy wszędy sława wiekopomna głosi”. Wartości rycerskie w świetle literatury okolicznościowej poświęconej bitwie chocimskiej 1621 roku, w: *Ethos rycerski w kulturze. Tradycje i kontynuacje*, t. 2, s. 84-99.

²⁰ Por. T. Kostkiewiczowa, *Polski wiek światel. Obszary swoistości*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2002, s. 44.

Kultura szlachecka nie mogła przecież nie przejąć pewnych idei oświecenia ani też oświeceniowi postępowcy nie mogli pozostać obojętni wobec idei rycersko-szlacheckich. Za dobry przykład potwierdzający tę opinię należy uznać atmosferę panującą na dworach Czartoryskich, propagujących nurt tak zwanego złotego gotyku, który odwoływał się do kultu średniowiecznego rycerstwa, do jego obyczajów i hierarchii wartości. Utworzony przez Stanisława Augusta Poniatowskiego Korpus Kadetów, zwany potocznie Szkołą Rycerską, funkcjonował właśnie pod komendą Adama Kazimierza Czartoryskiego, autora słynnego *Katechizmu rycerskiego*²¹. Z jego inspiracji realizowano tam program oparty na aksjologii wieków średnich i jej nowożytnym przedłużeniu. Kładziono nacisk na naukę przedmiotów ścisłych i humanistycznych oraz języków obcych, ale też propagowano takie wartości, jak patriotyzm, religijność i godność osobista. Nadrzędnym celem formacji kadetów uczyniono służbę Bogu i ojczyźnie, kultywując jednocześnie pamięć o ethosie rycerskim.

Okres zaborów i likwidacja Pierwszej Rzeczypospolitej to czas kolejnych weryfikacji i modyfikacji średniowiecznego archetypu rycerskości. Procesowi temu szczególnie sprzyjały utworzenie Księstwa Warszawskiego oraz seria zrywów narodowych, które nastąpiły po jego rozpadzie. Wydarzenia te w sposób oczywisty spowodowały wzrost zapotrzebowania na akty wojennego bohaterstwa, na najwyższej próbie odwagę, heroizm i gotowość do poświęceń. Taką postawę prezentowało dowodzone przez Józefa Poniatowskiego wojsko w bitwie pod Raszynem. Jak napisał Ludwik Dębicki: „Kampania 1809 r. jest może najbardziej poetycznym epizodem rycerskości i bohaterstwa polskiego z całych dziejów porozbiorowych”²². Podobny duch towarzyszył powstaniom listopadowemu i styczniowemu, których uczestnicy kierowali się w walce rycerskimi ideałami honoru i cnoty²³, a także patriotyzmu i ofiary na ołtarzu ojczyzny²⁴.

Echa zrywów wolnościowych, wraz z towarzyszącą im atmosferą ideową i polityczną, charakteryzującą działalność emigracyjną i krajową, łącznie z tworzeniem legionów Dąbrowskiego, a później Piłsudskiego, siłą rzeczy

²¹ Zob. A.K. Czartoryski, *Katechizm rycerski*, oprac. H. Mościcki, Gebethner i Wolf, Warszawa 1916.

²² L. Dębicki, *Z czasów Księstwa Warszawskiego*, w: *Puławy (1762-1830). Monografia z życia towarzyskiego, politycznego i literackiego na podstawie archiwum ks. Czartoryskich w Krakowie*, oprac. L. Dębicki, Nakład księgarni Gubrynowicza i Schmidta, Lwów 1887, t. 2, s. 104. Por. A. Aleksandrowicz, *Etos rycerski czasów Księstwa Warszawskiego (na podstawie niepublikowanego traktatu A.J. Czartoryskiego)*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F” 62(2007), s. 91-101.

²³ Por. A. Ziontek, *Idea cnoty i listopadowego spełnienia w „Tęsknocie” Maurycego Gosławskiego*, w: *Powstanie listopadowe 1830-1831. Dzieje – historiografia – pamięć*, red. T. Skoczek, Muzeum Niepodległości, Warszawa 2015, s. 520.

²⁴ Zob. A. Kulicki, *Patriotyzm, poświęcenie, jedność. Społeczeństwo 1863 roku w dokumentach powstania*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2021.

musiały przełożyć się na język literacki. Jak pisał Johan Huizinga, „życie naśladuje wprawdzie literaturę, ale w końcu literatura uczy się wszystkiego od życia”²⁵. W wieku dziewiętnastym i w początkach wieku dwudziestego taka rola przypadła twórczości rozwijanej w nurtach romantyzmu, pozytywizmu i Młodej Polski. Każda z tych epok – w mniejszym lub większym stopniu – odpowiadała na potrzeby wolnościowe bezpaństwowch obywateli. Każda z nich budziła uczucia patriotyczne i wolę walki, zarówno zbrojnej jak i pokojowej, prowadzonej aż do zwycięskiego finału. Każda wreszcie podtrzymywała pamięć o rycersko-szlacheckiej przeszłości, propagując postacie wybitnych zwycięzców czasów minionych, a także ówczesnej teraźniejszości (takich, jak Zawisza Czarny, Stefan Czarniecki, Tadeusz Kościuszko, książę Józef Poniatowski, generał Henryk Dąbrowski czy Józef Piłsudski). Szczególnymi pieśniami rycerskości okazali się romantyczni wieszczowie oraz filomaci. Rycerskość doceniał Juliusz Słowacki w dramacie *Zawisza Czarny*²⁶ i Adam Mickiewicz w *Panu Tadeuszu*²⁷. Ten ostatni w innym miejscu przekonywał: „Natenczas powstać przeciwko romantyczności nie jest to powstać przeciwko poetom, ale wypowiadać wojnę uczoną narodom rycerskim, których obyczaje i dzieła opiewali poeci”²⁸. To zaś oznacza, że owa rycerskość przekroczyła pierwotne granice sfery elitarno-militarnej, wchodząc do aksjologicznego uniwersum epoki. „Ojczyzna duchowa”²⁹ – jak określała Rzeczpospolitą pod zaborami Maria Janion – aby znów mogła stać się ojczyzną kompletną, wymagała zjednoczenia i wspólnego zaangażowania wszystkich warstw społecznych. Taki przekaz niosły wówczas *Śpiewy historyczne*³⁰ wydane przez Juliana Ursyna Niemcewicza. Popularyzowały one ideę rycerską nie tylko w środowisku „męsko-męskim”³¹, ich adresatkami były także kobiety, doceniane przez Niemcewicza jako popularyzatorki ethosu rycerskiego.

²⁵ J. H u i z i n g a, *Jesień średniowiecza*, tłum. T. Brzostowski, PIW, Warszawa 1967, t. 1, s. 67.

²⁶ Zob. J. S ł o w a c k i, *Zawisza Czarny*, w: tenże, *Dzieła*, t. 9, *Dramaty*, oprac. Z. Libera, Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, Wrocław 1949, s. 7-120. Zob. też: J. R a w s k i, *Ethos rycerski w „Zawiszy Czarnym” Juliusza Słowackiego*, w: *Ethos rycerski w kulturze. Tradycje i kontynuacje*, t. 2, s. 174-195; tenże, „Zawisza Czarny”. *Niedokończony dramat Juliusza Słowackiego. Studium monograficzne*, Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa, Głogów 2021.

²⁷ Zob. A. M i c k i e w i c z, *Pan Tadeusz*, w: tenże, *Dzieła*, t. 4, oprac. K. Górski, Wydawnictwo Czytelnik, Warszawa 1983.

²⁸ T e n ż e, *O poezji romantycznej*, w: tenże, *Dzieła*, t. 5, *Proza artystyczna i pisma krytyczne*, oprac. Z. Dokurno, Czytelnik, Warszawa 1997, s. 125n.

²⁹ M. J a n i o n, *Gorączka romantyczna*, PIW, Warszawa 1975, s. 46.

³⁰ Zob. J. U. N i e m c e w i c z, *Śpiewy historyczne*, oprac. Z. Libera, Wydawnictwo Książka, Warszawa 1948.

³¹ M. J a n i o n, *Niesamowita Słowiańszczyzna. Fantazmaty literatury*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2006, s. 267.

Zasadniczo całe dziewiętnaste stulecie, a także pierwsze lata dwudziestego wieku można uznać za czas demokratyzacji idei pierwotnie elitarnej, wypracowanej przez średniowiecznych mistrzów sztuki wojennej, a później modyfikowanej przez ich szlacheckich spadkobierców. Świadczy o tym popularność powieści historycznych, zwłaszcza *Braci Zmartwychwstańców*³² i *Pogrobka*³³ pióra Józefa Ignacego Kraszewskiego, wchodzących w skład dwudziestodzieciotomowego cyklu, wydawanego pod wspólnym tytułem *Dzieje Polski*. Jeszcze większym zainteresowaniem cieszyła się Sienkiewiczowska Trylogia³⁴, a zaraz po niej *Krzyżacy*³⁵. Liczba wznowień dzieł obu tych autorów, a zwłaszcza ich popularność, stanowią niezbitą dowód ogromnego zapotrzebowania społecznego na tego rodzaju literaturę i promowane w niej wartości. Powszechnej potrzeby zachowania pamięci o latach świetności najpierw Korony Polskiej, a potem Rzeczypospolitej nie były w stanie zagłuszyć ani pozytywistyczna ideologia pracy u podstaw, ani też otwarta krytyka skierowana przeciw Henrykowi Sienkiewiczowi, oskarżanemu przez Bolesława Prusa o sprzeniewierzenie się programom pragmatycznym na rzecz mało konkretnej romantyczności³⁶.

Istota sporu między orędownikami pragmatyzmu i ich przeciwnikami miała charakter fundamentalny, dotyczyła zatem nie tylko czołowych literatów epoki. Siłą rzeczy musiała przenosić się na ich czytelników oraz tych wszystkich, którzy żyli sprawą niepodległości. W ten sposób doszło do ukształtowania polityczno-kulturowego dwugłosu: zwolenników romantyzmu i pozytywizmu, tradycji i nowoczesności, walki i pracy albo – jak chciał Karol Irzykowski – czynu i słowa³⁷. Z wyznawcami ethosu rycerskiego generalnie utożsamia się szlachtę i część inteligencji, przypisując mieszczańsko-inteligentckiej reszcie kult ethosu pracy.

³² Zob. J. I. K r a s z e w s k i, *Bracia Zmartwychwstańcy*, t. 1-3, Spółka Wydawnicza Księgarzy w Warszawie, Kraków 1876.

³³ Zob. t e n ż e, *Pogrobek*, Spółka Wydawnicza Księgarzy w Warszawie, Kraków 1880.

³⁴ Zob. H. S i e n k i e w i c z, *Ogień i mieczem*, t. 1-2, w: tenże, *Wybór pism*, t. 5-6, oprac. L. Kruczkowski, PIW, Warszawa 1954; t e n ż e, *Potop*, t. 1-3, w: tenże, *Wybór pism*, t. 7-9, oprac. L. Kruczkowski, PIW, Warszawa 1954; t e n ż e, *Pan Wołodyjowski*, w: tenże, *Wybór pism*, t. 10, oprac. L. Kruczkowski, PIW, Warszawa 1954. Zob. też: B. N o w o r o l s k a, *Ethos rycerski w „Trylogii”*. *Spojrzenia*, „Bibliotekarz Podlaski” 32(2016) nr 1, s. 129-142.

³⁵ Zob. H. S i e n k i e w i c z, *Krzyżacy*, t. 1-2, w: tenże, *Wybór pism*, t. 3-4, oprac. L. Kruczkowski, PIW, Warszawa 1954.

³⁶ Zob. J. K u l c z y c k a - S a l o n i, *Sienkiewicz i Prus*, „Pamiętnik Literacki” 57(1966) nr 3, s. 1-37.

³⁷ Zob. K. I r z y k o w s k i, *Czyn i słowo*, w: tenże, „Czyn i słowo” oraz „Fryderyk Hebbel jako poeta konieczności”; „Lemiesz i szpada przed sądem publicznym [w sprawie Stanisława Brzozowskiego]”; „Prolegomena do charakterologii”, oprac. Z. Górzyńska, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1980.

Wobec powyższego trudno pokusić się o opinię, który z wymienionych systemów wartości wywarł większy wpływ na reaktywację i kondycję aksjologiczną polskiej państwowości. Jedno jest pewne – obydwie paradygmaty, choć biegunowo różne, współegzystowały, wzajemnie się uzupełniając, a niekiedy wręcz tworząc część wspólną pozornie rozłącznych zbiorów. Żadna z ówczesnych warstw społecznych nie pozostawała przecież całkowicie obojętna wobec wartości ideowych reprezentowanych przez konkurentów. Wszyscy czytali powieści tak Kraszewskiego i Sienkiewicza, jak i Prusa czy Elizy Orzeszkowej. Wszyscy też – przynajmniej w jakimś stopniu – ulegali ideałom obu ethosów, chociaż częstotliwość wznowień i wysokość nakładów Trylogii zdaje się wskazywać na przewagę kultu ethosu rycerskiego nad kultem pracy.

Za ewidentnie sprzyjające długiemu trwaniu kultury rycersko-szlacheckiej należy uznać z jednej strony odrodzone państwo jako strażnika pamięci, z drugiej zaś związaną z nim armię jako depozytariusza dawnej tradycji militarnej. Stąd też w dwudziestoleciu międzywojennym obecność ethosu rycerskiego manifestowała się na wielu płaszczyznach, najpełniej jednak wyrażała się we wzorcu osobowym oficera³⁸. W nowej, zaktualizowanej odsłonie wzorcowy oficer nie musiał już legitymować się wymaganym wcześniej pochodzeniem, bo tytuły szlacheckie zostały zniesione na mocy Konstytucji marcowej z 1921 roku. Mimo to korpus oficerski w znacznym stopniu nadal zachował charakter elitarny, większość oficerów wywodziła się bowiem z byłych armii rozbiorowych i organizacji niepodległościowych, zasilanych głównie przez ziemiaństwo³⁹. O ile jednak wartość odpowiedniego pochodzenia traktowano wówczas dość relatywnie, o tyle wykształcenie, podobnie jak w epokach poprzednich, postrzegano w kategorii imperatywu. Od wzorowego oficera oczekiwano wiedzy ogólnej i profesjonalnej, potwierdzonej świadectwem ukończenia korpusu kadetów, szkoły podchorążych, dwuletniej szkoły oficerskiej, uzupełnionym – w zależności od rodzaju placówki – trzymiesięczną lub dwuletnią służbą wojskową. Moment finalny tak rozumianego kształcenia stanowiło zdanie egzaminu na stopień podporucznika⁴⁰. Jak w każdej formacji militarnej, ważną rolę odgrywały sprawność fizyczna i odpowiedni wiek, inny dla podporucznika, a inny dla generała, wysoko ceniono też aparycję. Każdy oficer, bez względu na staż, zobowiązany był dbać o swoją kondycję. Nie mniejszy nacisk niż w przypadku rycerstwa kładziono na doskonałość osobowościową. Wymagania w tym

³⁸ Zob. U. Ś w i d e r s k a - W ł o d a r c z y k, *Wzorzec osobowy oficera II Rzeczypospolitej*, „Echa Przeszłości” 23(2022) nr 1, s. 113-126.

³⁹ Por. P. S t a w e c k i, *Rodowód i struktura społeczna korpusu oficerskiego Drugiej Rzeczypospolitej*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1981, nr 23, s. 234.

⁴⁰ Por. F. K u s i a k, *Życie codzienne oficerów Drugiej Rzeczypospolitej*, PIW, Warszawa 1992, s. 37n.; zob. R. R y b k a, K. S t e p a n, *Awanse oficerskie w Wojsku Polskim 1935-1939*, Tetragon, Kraków 2003.

względnie zwięźle podsumował Tadeusz Hołówko: „I trzeba gorąco pragnąć, aby dziś oficer polski, który swą szablą otworzył bramę do niepodległej Polski, czcił święcie pamięć swych poprzedników, mniej od niego szczęśliwych, by szedł w ich ślady i, tak jak oni, był uosobieniem cnoty żołnierskiej, ducha obywatelskiego, bojownikiem o postęp i nowe światłe idee”⁴¹. Innymi słowy, miał to być człowiek nowoczesny, a jednocześnie szanujący tradycję i wierny ideałom rycerskim, takim jak odwaga, karność czy odpowiedzialność za słowo. Każda z wymienionych zalet stanowiła wartość samą w sobie, ale dopiero ich suma przekładała się na wartość najwyższą. Wartością tą był oficerski honor. Honor należy zatem rozumieć jako wypadkową przymiotów osobowościowych, urzeczywistnianych w praktyce. Od czasów rycerskich, przez epokę szlachecką, aż do zdeokratyzowanej Drugiej Rzeczypospolitej wiąże się on z wewnętrzną godnością i jej zewnętrznym wyrazem. O honor pojedynkowano się według określonych zasad, zamieszczonych w *Kodeksie*⁴² Władysława Bożewicza. Wzorowy oficer, podobnie jak rycerz, dbając o dobre imię, jednocześnie budował bliższe i dalsze relacje społeczne, poczynając od rodziny, a na relacjach ze współwyznawcami religii kończąc. Nie pomijał też okazji do prezentowania postaw obywatelskich, utożsamianych z patriotyzmem. Godność osobista w połączeniu z pozytywnym wizerunkiem zewnętrznym tworzyły wzorzec doskonały, odpowiadający zarówno ethosowi rycerskiemu, jak i wymogom stawianym przez epokę.

Weryfikacja tych wartości dokonała się bardzo szybko, bo w okresie drugiej wojny światowej. Wówczas to obrońcy Westerplatte, uczestnicy powstania warszawskiego, partyzanci, całe rzesze osób działających w strukturach podziemnej armii i różnego rodzaju organizacji niepodległościowych zdać musiały egzaminem z rycerskości⁴³. I zdały go, bez względu na to, jaki był finał konfrontacji z wrogiem. Liczyły się bowiem patriotyczna motywacja, osobiste poświęcenie i bezinteresowność jako wykładnia honoru. Na ten walor powoływali się żołnierze i politycy. Józef Beck już w przemówieniu wygłoszonym 5 maja 1939 roku powiedział: „Jest jedna tylko rzecz w życiu ludzi, narodów i państw, która jest bezcenna. Tą rzeczą jest honor”⁴⁴. „Honor i Ojczyzna” – dewiza, która widniała na sztandarach wojskowych dwudziestolecia międzywojennego, została zaktualizowana w triadzie: „Bóg, Honor, Ojczyzna”. Tym samym przez aksjologiczne wzmocnienie formy wcześniejszej zbliżyła się jeszcze bardziej do wartości ethosu rycerskiego.

⁴¹ T. Hołówko, *Oficer polski*, Księgarnia E. Wende i S-ka, Warszawa 1921, s. 103.

⁴² Zob. W. Bożewicz, *Polski kodeks honorowy*, Nakład Księgarnia J. Czerneckiego, Warszawa-Kraków 1919.

⁴³ Por. Z. Nąjder, *Etos rycerski*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2016, s. 327.

⁴⁴ L. Rzymowska, *Sprawa honoru. Przemówienie Józefa Becka, wygłoszone 5 maja 1939 roku w Sejmie Rzeczypospolitej Polskiej, na tle zasad retoryki*, „Oblicza Komunikacji” 10(2017), s. 56.

Według oceny Zdzisława Najdera ethos rycerski stanowił rodzaj „polskiej marki”⁴⁵ kulturowej, obecnej do połowy dwudziestego wieku. Z tego rodzaju opinią należy się częściowo zgodzić, rządy PRL-u potrzebowały bowiem czasu na przewartościowanie natury politycznej, społeczno-ekonomicznej i kulturowej. W ostatecznym rozrachunku przedwojnie i powojnie to czasy kontrastowo odmiennie nie tylko pod względem ustrojowym, gospodarczym czy społecznym, ale także aksjologicznym: nastąpiło odwrócenie symboliki, sensów i znaczeń wartości tradycyjnych. Głębokie zmiany w „nadbudowie” nie dokonywały się, rzecz jasna, na drodze naturalnej ewolucji, lecz były świadomie kreowane przez władzę ludową, dążącą do uwierzytelnienia swoich rządów zarówno w oczach jej mocodawców, jak i samych rządzonych. W tym celu wykorzystywano wszelkie dostępne środki: od prowadzonej na ogromną skalę propagandy, poprzez naciski artykułowane w rozmaitych zarządzeniach i programach, aż po realne groźby dotkliwych kar dla tych, którzy kontestowali socjalistyczną wizję dobra i zła. W każdym przypadku oznaczało to zakłamywanie rzeczywistości, przemoc symboliczną i szantaż.

Wspomniane odwracanie znaczeń dokonywało się na wszystkich płaszczyznach, poczynając od manipulacji pamięcią historyczną, poprzez wychowanie i edukację, odgórną propagandę sączoną przez ówczesne media, aż po aparat przymusu, weryfikujący zgodność postaw obywatelskich z aktualną linią Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej. W taki sposób konstruowano obowiązujący wzorzec człowieka socjalistycznego, który miał być punktem odniesienia dla pozostałych wzorów osobowych. Szczególny nacisk położono na przededefiniowanie tych, które odnosiły się do żołnierzy w randze oficerskiej⁴⁶. W aspekcie uwarunkowań genealogicznych miał to być człowiek z awansu społecznego, wdzięczny za ów awans swoim zwierzchnikom. Wymagano od niego jednak profesjonalnego przygotowania do powierzonych mu zadań, a także ukształtowanej świadomości politycznej, wypracowanej na drodze licznych szkoleń oraz utrwalonej studiami na Wieczorowym Uniwersytecie Marksizmu-Leninizmu. Efektem finalnym miał być nowy człowiek, materialista, wrogi wobec sacrum i wobec tradycji, a przy tym ideowy oraz bezkompromisowy w służbie aktualnej władzy. Zgodnie z obowiązującymi wówczas zasadami musiał wiedzieć, „że jest przedstawicielem środowiska, którego ideałem jest świeckość życia – i zgodnie z tym postępować”⁴⁷.

⁴⁵ Najder, dz. cyt., s. 218.

⁴⁶ Zob. U. Świderska-Włodarczyk, *Wzorzec osobowy oficera Polski Ludowej versus wzorzec osobowy oficera II Rzeczypospolitej. Studium porównawcze*, „Roczniki Humanistyczne” 72(2024) nr 2, s. 83-100.

⁴⁷ *Zasady etyki i obyczaje żołnierzy zawodowych ludowego Wojska Polskiego*, Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, Warszawa 1983, s. 202.

Mimo wspomnianych wyżej różnic między wzorcem oficera PRL-u a wzorcami wcześniejszymi, kreująca go władza ludowa nie mogła się ustrzec odniesień do tradycyjnych wartości, dysponowała bowiem nader skromnym kapitałem kulturowym. Musiała więc odwoływać się do takich cnót, jak odwaga, wierność czy honor. Ich wartość sytuowano jednak nie w wymiarze jednostkowym, jak miało to miejsce wcześniej, lecz w wymiarze zbiorowym, zorientowanym na osiągnięcie celu politycznego. Taki sens wyrażała przysięga żołnierska z roku 1952 – składając ją, adept sztuki wojennej z jednej strony deklarował męstwo, uczciwość i karność, z drugiej zaś ślubował socjalistyczną poprawność polityczną, uwzględniającą walkę z imperializmem i sojusz ze Związkiem Radzieckim⁴⁸.

Negacja wartości wypracowanych przez średniowieczne rycerstwo i nowożytną szlachtę wbrew pozorom – jak sugerował Zdzisław Najder – nie skutkowałą wyparciem czy wręcz zanikiem ethosu rycerskiego. W rzeczywistości tego rodzaju zaprzeczenie nie jest niczym innym jak potwierdzeniem trwania czy wręcz dalszym „życiem problemów po innej stronie czasowej”⁴⁹. Przy tym nigdy nie replikuje wzorców kulturowych literalnie, nie czyni się ich kalki. Ich powtórzenie może przybierać zarówno formę akceptacji, jak i negacji, pamięci pozytywnej lub negatywnej⁵⁰, ale zawsze przynosi aktualizację. To zaś oznacza, że w PRL-u ethos rycersko-szlachecki nadal trzymał się mocno. W żadnym razie nie można go było wymazać, choć robiono wszystko, aby zdeprecjonować przynajmniej jego szlacheckie przedłużenie. Sama rycerskość natomiast istniała w kulturze oficjalnej i „usankcjonowanej”⁵¹. Świadczyły o tym odgórna akceptacja ceremonii pasowania na oficera czy ucznia i cały szereg obrzędów noszących ślady tradycji rycersko-szlacheckiej. Na tej samej fali w programach szkolnych i wykazach lektur znalazły się książki Sienkiewicza, które wydawano w bardzo wysokich nakładach. To wówczas doczekały się ekranizacji *Pan Wołodyjowski*⁵², *Potop*⁵³, *Rodzina Połanieckich*⁵⁴, a wystawy takie, jak *Polaków portret własny*⁵⁵ cieszyły się ogromną popularnością.

⁴⁸ Por. *Ustawa z dnia 22 listopada 1952 r. o przysiędze wojskowej*, „Dziennik Ustaw” 1952, nr 46, poz. 310.

⁴⁹ B. Skarżak, *Granice historyczności*, PIW, Warszawa 1989, s. 76.

⁵⁰ Por. J. Asmann, *Pamięć kulturowa. Pismo, zapamiętywanie i polityczna tożsamość w państwach starożytnych*, tłum. A. Kryczyńska-Pham, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2008, s. 15.

⁵¹ P. Bourdieu, *Dystynkcja. Społeczna krytyka władzy sądzenia*, tłum. P. Biłos, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2022, s. 11.

⁵² *Pan Wołodyjowski*, Polska, 1966, reż. J. Hoffman.

⁵³ *Potop*, Polska, 1974, reż. J. Hoffman.

⁵⁴ *Rodzina Połanieckich*, serial telewizyjny, Polska, 1978, reż. J. Rybkowski. Zob. H. Sienkiewicz, *Rodzina Połanieckich*, PIW, Warszawa 1976.

⁵⁵ Wernisaż wystawy odbył się 8 października 1979 roku w Muzeum Narodowym w Krakowie, jej organizatorem był Marek Rostworowski (zob. *Polaków portret własny*, red. M. Rostworowski, Wydawnictwo Arkady, Warszawa 1983).

Przykłady tego rodzaju można by mnożyć i poświęcić im osobne badania. Na potrzeby niniejszego tekstu wystarczy konstatacja, że ethos rycerski przetrwał okres burzy i socjalistycznego naporu, wchodząc tym samym do kanonu kulturowego czasów popeerelowskich. Za widomy dowód jego trwania należy uznać *Kodeks honorowy żołnierza zawodowego Wojska Polskiego* z roku 2008⁵⁶, którego fundament stanowi wartość ethosu rycerskiego, rozumiana jako godność w wymiarze osobistym i społecznym, oparta na fundamentalnych cnotach rycerskich: patriotyzmie, męstwie, uczciwości, odpowiedzialności, sprawiedliwości, prawdomówności i solidarności zawodowej. W przypadku wojska, podobnie jak i innych służb mundurowych (między innymi policji i straży pożarnej), mamy do czynienia z czymś więcej niż zawodem⁵⁷. Od ich funkcjonariuszy, oprócz wiedzy i umiejętności, wymaga się osobistego poświęcenia, a nawet podjęcia ryzyka utraty zdrowia i życia, jeśli zaistnieje nadzwyczajna konieczność. W przypadku takiej służby mówimy o powołaniu czy wręcz o misji, tak jak misją i powołaniem była militarna aktywność rycerstwa.

Jak wynika z powyższego, honor, zarówno w ujęciu dawnym jak i teraźniejszym, cechuje swoisty elitaryzm. Jednakże począwszy od okresu zaborów, kiedy polskiej armii zabrakło, stopniowo stawał się wartością egalitarną i dotyczył wszystkich tych, którzy podjęli działalność niepodległościową. Dzisiaj dla ogółu Polaków stanowi oczywisty constans aksjologiczny, oceniany jednoznacznie pozytywnie, elitom natomiast zawdzięczamy teoretyczne rozważania na temat honoru⁵⁸. W przestrzeni społecznej wizualizowany jest w reaktywowanym hasle z czasów wojny: „Bóg, Honor, Ojczyzna”, które obecnie widnieją nie tylko na sztandarach, ale także na polskich paszportach.

Szczególną wykładnią honoru zawsze było i nadal pozostaje słowo, wiązane z zaufaniem i dotrzymywaniem zobowiązań. W praktyce jednak stosunek do owego słowa okazuje się relatywny. Z jednej strony ceni się frazę „polegać jak na Zawiszy”, z drugiej zaś za oczywiste przyjmuje się stwierdzenie, że „tylko krowa nie zmienia zdania”. Częściej chyba górę bierze pragmatyzm i kalkulacja, ale w żadnym razie nie przekreśla to szacunku dla ideału. Nie potrzeba badań, żeby dostrzec społeczny podziw dla bezinteresowności, dla szlachetnych działań i szeroko rozumianego bohaterstwa.

⁵⁶ Zob. *Kodeks honorowy żołnierza zawodowego Wojska Polskiego*, „Dziennik Urzędowy Ministerstwa Obrony Narodowej” 2008, nr 5, poz. 55.

⁵⁷ Zob. H. N o g a, Z. M a ł o d o b r y, *Etos policjanta a bezpieczeństwo społeczne*, „Polonia Journal” 2017, nr 5-6, s. 173-185; J. P i w o w a r s k i, *Ethos rycerski. Przyczynek do budowy kultury bezpieczeństwa policji*, Wyższa Szkoła Bezpieczeństwa Publicznego i Indywidualnego Apeiron, Kraków 2014.

⁵⁸ Por. N a j d e r, dz. cyt., s. 19, 163, 349.

Rycerskość to także swoisty *savoir-vivre*, kod zachowań oparty na dobrych manierach, na grzeczności prezentowanej przez ludzi dobrze wychowanych. Współczesna odmiana gentlemiana, który potrafi sprostać tym wymogom, zdobywa uznanie społeczne, a wszelkie poradniki dotyczące etykiety ciągle cieszą się dużą popularnością.

Istota ethosu rycerskiego, bez względu na charakter etapu jego trwania, zawsze zasadza się na trzech filarach. Pierwszy ma charakter głęboko humanistyczny, bo dotyczy wartości reprezentowanych przez poszczególne jednostki. Kolejne dwa sytuują się w sferach społecznej (państwowej) oraz religijnej. Jakość owych filarów zawsze stanowi wypadkową walorów zaangażowanych osób, dzięki którym konstytuują się ideały służby Bogu i ojczyźnie. Jedne i drugie z niewielkimi modyfikacjami trwają od średniowiecza. W przypadku sfery świeckiej – jak już wcześniej wspomniano – wierność władcy zastąpiona została współcześnie wiernością współobywatelom i państwu, a za jej najwyższą wykładnię należy uznać patriotyzm. W przypadku sfery religijnej ideał rycerski przeszedł drogę od średniowiecznej koncepcji *miles Christi*, poprzez nowożytnego strażnika *antemurale christianitatis*, potem oficera, aż po obecnego obrońcę tradycji, działającego w kontrze do ateizacji życia. Działaniu temu towarzyszy budowanie pamięci o symbiozie wartości patriotycznych i religijnych⁵⁹. W sferze religijnej do tradycji rycerskiej nawiązuje także aktywność rozmaitych bractw o znamiennych nazwach, takich jak Rycerze Maryi, Rycerze św. Michała Archaniola czy Rycerze św. Jakuba.

W wersji współczesnej *ethos* rycerski z jednej strony zachowuje rudymenty etyczne wypracowane na przestrzeni dziejów. Z drugiej strony jednak, poprzez przenikanie w wymiarze symbolicznym i ludycznym do kultury popularnej, staje się własnością ogółu. W tym kontekście rycerskość kojarzona jest jednoznacznie pozytywnie. Wskazują na to wyniki badań ankietowych, które przeprowadziłam wśród uczniów szkół średnich, studentów i doktorantów Uniwersytetu Zielonogórskiego. Dotyczyły one oceny wizerunku średniowiecznego rycerza i nowożytnego szlachcica. Aż dziewięćdziesiąt jeden procent respondentów uznało rycerza za wzór godny naśladowania⁶⁰, a tylko dwanaście procent oceniło pozytywnie szlachcica, w czym nietrudno dostrzec echa nagonki na szlachtę prowadzonej przez zaborców, a później ideologów PRL-u.

W dzisiejszym świecie wizerunek rycerza przybrał zatem postać wysoko wartościowanego mitu, zmodyfikowanego w duchu ponowoczesności. Tym

⁵⁹ Zob. *Etos rycerski dla umocnienia ducha i wewnętrznej dyscypliny na użytek społeczny przedstawiony*, oprac. J. Szafraniec, Wydawnictwo Buk, Białystok 2004.

⁶⁰ Zob. U. Ś w i d e r s k a - W ł o d a r c z y k, *The Contemporary Stereotype of the Polish Gentry and Its Historical Conditions*, „Vestnik of Saint Petersburg University. History” 65(2020) nr 2, s. 490-501.

samym wszedł na stałe do szeroko rozumianej aksjologii. Przynależy do wielu profesji, skoro na przykład dziennikarzy określa się mianem „rycerzy pióra”⁶¹, żużlowców (w języku kibiców) mianem „rycerzy czarnego toru”⁶², szermierzy nazywa się „rycerzami szpady”, a piłkarzy ŁKS Łódź „rycerzami wiosny”.

Za najbardziej skuteczne nośniki toposu rycerskiego należy, obok szkoły, uznać literaturę, film i różnego rodzaju gry. Znamienne jest też, że w rankingu poczytnych autorów z roku 2022 już na drugim miejscu uplasował się Henryk Sienkiewicz, na czwartym Adam Mickiewicz, a na osiemnastym Andrzej Sapkowski⁶³. Dzieła każdego z wymienionych literatów doczekały się ekranizacji (*Krzyżacy*⁶⁴, Trylogia, *Pan Tadeusz*⁶⁵ czy *Wiedźmin*⁶⁶), co znacząco wpłynęło na ich popularyzację. Oprócz Jerzego Hoffmana, Andrzeja Wajdy i Marka Brodzkiego kwestię postaw związanych z ethosem rycerskim podejmowali w swoich filmach także Andrzej Munk (*Pasażerka*⁶⁷), Jerzy Skolimowski (*Walkower*⁶⁸) i inni. Tematyka rycerska przesądza również o atrakcyjności inscenizacji historycznych, zwłaszcza tych, które upamiętniają bitwę pod Grunwaldem, oraz rekonstrukcji turniejów rycerskich, przyciągających widzów nie tylko do Golubia Dobrzynia, ale także do Radzyna Chełmińskiego, Rzeszowa, Grodzca, Szczytna, Łęczycy i wielu innych miejscowości. Każda z tych inicjatyw przyczynia się do popularyzacji ethosu rycerskiego. Podobną rolę spełniają różnego rodzaju artefakty, takie jak herby miejskie, a także zamki pełniące rolę muzeów, hotele i restauracje utrzymane w duchu rycerskim czy nawiązujące do rycerskiej aksjologii logotypy rozmaitych stowarzyszeń i firm. Aksjologię tę wykorzystują także reklamodawcy, dostosowując ją do promowanych produktów⁶⁹.

Ethos rycerski niewątpliwie należy do zjawisk mocno zakorzenionych w kulturze polskiej. W wydaniu elitarnym, rycersko-szlacheckim, a więc do

⁶¹ Zob. K. D r ą g, *Rycerze pióra? Michał Bałucki dziennikarz o etosie dziennikarzy*, „Zeszyty Prasoznawcze” 58(2015) nr 1(221), s. 191-201.

⁶² Zob. M. R o s z a k, *Rycerze czarnego toru – wizerunek żużlowca-rycerza utrwalaony w języku i twórczości kibiców*, „Filologia Polska. Roczniki Naukowe Uniwersytetu Zielonogórskiego” 1(2015), s. 131-141.

⁶³ Zob. B.M. M o r a w i e c, *Najpoczytniejsi autorzy w 2022 roku – ranking*, Lustró Biblioteki, <https://lustrbiblioteki.pl/2023/04/najpoczytniejsi-autorzy-w-2022-roku-ranking/>.

⁶⁴ *Krzyżacy*, Polska, 1960, reż. A. Ford.

⁶⁵ *Pan Tadeusz*, Polska, 1999, reż. A. Wajda.

⁶⁶ *Wiedźmin*, Polska, 2001, reż. M. Brodzki.

⁶⁷ *Pasażerka*, Polska, 1963, reż. A. Munk.

⁶⁸ *Walkower*, Polska, 1965, reż. J. Skolimowski. Zob. M. D a r m a s, *Obywatel rycerz. Zarys socjologii filmu*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2014.

⁶⁹ Szerzej na ten temat zob. A. R y ł k o - K u r p i e w s k a, *Rycerz w srebrnej zbroi i dama w opresji – o funkcjonowaniu elementów kultury rycerskiej w reklamach telewizyjnych*, w: *Ethos rycerski w historii, literaturze i kulturze*, red. A. Ryłko-Kurpiewska, M. Sacha, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2010, s. 223-242.

osiemnastego wieku, stanowił on rodzaj trwałego systemu aksjologicznego, porządkującego wszystkie przejawy życia. Dotyczył sfery osobistej i zbiorowej, prywatnej i publicznej. Funkcjonował w wymiarze symbolicznym i materialnym, w świecie fikcyjnym i rzeczywistym. Manifestował się zarówno w teoriach zawartych w kodeksach postępowania, jak i w rzeczywistych czynach. Łączył w sobie pierwiastki świeckie i religijne. Wyrażał się przez właściwą sobie etykę i estetykę życia codziennego i odświętnego. Z upływem czasu ów system stopniowo się demokratyzował, stawał się dobrem ogółu, zyskując na znaczeniu zwłaszcza w chwilach zagrożeń. Dzisiaj należy do wartości powszechnych, zarówno utrwalanych w pamięci oficjalnej, jak i respektowanych w pamięci narodowej. W pamięci narodowej lokuje się bliżej stereotypów, mitów i fantazmatów niż ustaleń naukowych. Dotyczy zdarzeń nie tyle rzeczywistych, ile wyobrażonych. Jednocześnie, z uwagi na swoją atrakcyjność obyczajową i aksjologiczną przenika do kultury popularnej. Z jednej strony przybiera postać ikony o zasięgu powszechnym, z drugiej zaś stopniowo ulega procesom mcdonaldyzacji⁷⁰ i komercjalizacji. Do znamienitych przejawów aksjologicznego spłaszczenia ethosu rycerskiego należy zaliczyć oferty browarów produkujących piwa o nazwach Król Artur, Rycerz czy Malbork. Na takich samych przesłankach opierają się reklamy samochodów, mebli, artykułów drogowych, leków i materiałów budowlanych. Trudno tego rodzaju praktyki poddawać ocenie – upowszechnienie kultury wysokiej zawsze skutkuje jej trywializacją, ta zaś umożliwia szerszy, choć wybiórczy, dostęp społeczny do kultury wysokiej. Zarówno zatem inkluzywność, jak i ekskluzywność ethosu rycerskiego budują jedność kulturową. Ethos rycerski odpowiada na powszechną potrzebę pozytywnych odniesień budzących poczucie przynależności i uczestnictwa. Kształtuje mentalność narodową i zbiorową tożsamość, przyczyniając się do konsolidacji wspólnoty kulturowej. Należy zatem przyznać rację Bertrandowi Russellowi, który uważał, że nie można dopuścić, aby ten legat wieku rycerstwa został zaprzepaszczony⁷¹.

BIBLIOGRAFIA / BIBLIOGRAPHY

Aleksandrowicz, Alina. "Etos rycerski czasów Księstwa Warszawskiego (na podstawie niepublikowanego traktatu A. J. Czartoryskiego)." *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F* 62 (2007): 91–101.

⁷⁰ Zob. G. R i t z e r, *Mcdonaldyzacja społeczeństwa*, tłum. S. Magala, Muza, Warszawa 1999.

⁷¹ Por. B. R u s s e l l, *Human Society in Ethics and Politics*, Mentor, New York 1962, s. 43.

- Assmann, Jan. *Pamięć kulturowa: Pismo, zapamiętywanie i polityczna tożsamość w państwach starożytnych*. Translated by Anna Kryczyńska-Pham. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2008.
- Bardach, Juliusz, Bogusław Leśnodorski, and Michał Pietrzak. *Historia ustroju i prawa polskiego*. Warszawa: PWN, 1994.
- Bourdieu, Pierre. *Dystynkcja: Społeczna krytyka władzy sądowniczej*. Translated by Piotr Biłos, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2022.
- Bourdieu, Pierre. "The Forms of Capital." In *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*. Edited by John G. Richardson. New York: Greenwood, 1989.
- Bożewicz, Władysław. *Polski kodeks honorowy*. Warszawa and Kraków: Nakład Księgarni J. Czerneckiego, 1919.
- Czartoryski, Adam Kazimierz. *Katechizm rycerski*. Edited by Henryk Mościcki. Warszawa: Gebethner i Wolf, 1916.
- Darmas, Marcin. *Obywatel rycerz: Zarys socjologii filmu*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2014.
- Dębicki, Ludwik. "Z czasów Księstwa Warszawskiego." In *Puławy (1762–1830): Monografia z życia towarzyskiego, politycznego i literackiego na podstawie archiwum ks. Czartoryskich w Krakowie*. Vol. 2. Edited by Ludwik Dębicki. Lwów: Nakład Księgarni Gubrynowicza i Schmidta, 1887.
- Drąg, Katarzyna. "Rycerze pióra? Michał Bałucki dziennikarz o etosie dziennikarzy." *Zeszyty Prasoznawcze* 58, no. 1 (221) (2015): 191–201.
- Duby, George. *Czasy katedr: Sztuka i społeczeństwo 980-1420*. Translated by Krystyna Dolatowska, Warszawa: PIW, 1986.
- Fredro, Andrzej Maksymilian. *Militarium, seu Axiomatum belli ad harmoniam togae accommodatorum libri duo / Kwestia wojskowa, czyli o prawidłach wojny i pokoju dwie księgi*. Edited by Marek Tracz-Tryniecki. Translated by Jagoda Chmielewska and Bartłomiej Bodnarek. Warszawa and Łódź: Narodowe Centrum Kultury and Centrum Myśli Polityczno-Prawnej im. Alexisa de Tocqueville'a, 2015.
- Goślicki, Wawrzyniec. *O senatorze doskonałym księgi dwie*. Edited by Mirosław Korolko. Translated by Tadeusz Bieńkowski. Kraków: Wydawnictwo Arcana, 2000.
- Hołówko, Tadeusz. *Oficer polski*. Warszawa: Księgarnia E. Wende i S-ka, 1921.
- Homer. *Iliada*, Translated by Ignacy Wieniewski. Kraków and Wrocław: Wydawnictwo Literackie, 1984.
- Homer. *Odyseja*. Translated by Józef Wittlin. Warszawa: PIW, 1982.
- Huizinga, Johan. *Jesień średniowiecza*. Vol. 1. Translated by Tadeusz Brzostowski. Warszawa: PIW, 1967.
- Irzykowski, Karol. "Czyn i słowo." In Irzykowski, "Czyn i słowo" oraz "Fryderyk Hebbel jako poeta konieczności"; "Lemiesz i szpada przed sądem publicznym [w sprawie Stanisława Brzozowskiego]"; "Prolegomena do charakterologii." Edited by Zofia Górzyna, Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1980.
- Janion, Maria. *Gorączka romantyczna*. Warszawa: PIW, 1975.

- Janion, Maria. *Niesamowita Słowiańszczyzna: Fantazmaty literatury*. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2006.
- Kicińska, Urszula. “Dzieł jego i odwag rycerskich [...] długo by wyliczać”: Wizerunek żołnierza w polskich drukowanych oracjach pogrzebowych XVII wieku.” In *Ethos rycerski w kulturze: Tradycje i kontynuacje*. Vol. 2. Edited by Teresa Banaś-Korniak and Beata Stuchlik-Surowiak. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2017.
- Kochanowski, Jan. “Satyr albo mąż dziki.” In Kochanowski, *Dzieła polskie*. Edited by Julian Krzyżanowski. Warszawa: PIW, 1980.
- Kodeks honorowy żołnierza zawodowego Wojska Polskiego. Ministerstwo Obrony Narodowej. Dziennik Urzędowy Ministerstwa Obrony Narodowej, no. 5 (2008), item 55.
- Kostkiewiczowa, Teresa. *Polski wiek światel: Obszary swoistości*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2002.
- Kraszewski, Józef Ignacy. *Bracia Zmartwychwstańcy*. Vols. 1–3. Kraków: Spółka Wydawnicza Księgarzy w Warszawie, 1876.
- Kraszewski, Józef Ignacy. *Pogrobek*. Kraków: Spółka Wydawnicza Księgarzy w Warszawie, 1880.
- Kulczycka-Saloni, Janina. “Sienkiewicz i Prus.” *Pamiętnik literacki* 57, no. 3 (1966): 1–37.
- Kulecka, Alicja. *Patriotyzm, poświęcenie, jedność: Społeczeństwo 1863 roku w dokumentach powstania*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2021.
- Kusiak, Franciszek. *Życie codzienne oficerów Drugiej Rzeczypospolitej*. Warszawa: PIW, 1992.
- Mickiewicz, Adam. “O poezji romantycznej.” In Mickiewicz, *Dzieła*. Vol. 5. *Proza artystyczna i pisma krytyczne*. Edited by Zygmunt Dokurno, Warszawa: Czytelnik, 1997.
- Mickiewicz, Adam. “Pan Tadeusz.” In Mickiewicz, *Dzieła*. Vol. 4. Edited by Konrad Górski. Warszawa: Wydawnictwo Czytelnik, 1983.
- Modrzewski, Andrzej. Frycz *O poprawie Rzeczypospolitej księgi czwore*. Edited by Mirosław Korolko. Piotrków Trybunalski: Naukowe Wydawnictwo Piotrkowskie Filii Akademii Świętokrzyskiej, 2003.
- Morawiec, Barbara Maria. “Najpoczytniejsi autorzy w 2022 roku – ranking.” *Lustro Biblioteki*, <https://lustrbiblioteki.pl/2023/04/najpoczytniejsi-autorzy-w-2022-roku-ranking/>.
- Najder, Zdzisław. *Etos rycerski*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2016.
- Niemcewicz, Julian Ursyn. *Śpiewy historyczne*. Edited by Zdzisław Libera. Warszawa: Wydawnictwo Książka, 1948.
- Noga, Henryk, and Zbigniew Małodobry. “Etos policjanta a bezpieczeństwo społeczne.” *Polonia Journal*, nos. 5–6 (2017): 173–85.
- Nowak-Dłużewski, Juliusz. *Okolicznościowa poezja polityczna w Polsce: Czasy Zygmunta*. Warszawa: Instytut Wydawniczy Pax, 1966.

- Noworolska, Barbara. "Ethos rycerski w *Trylogii*: Spojrzenia." *Bibliotekarz Podlaski* 32, no. 1 (2016): 129–42.
- Ossowska, Maria. *Ethos rycerski i jego odmiany*. Warszawa: PWN, 1986.
- Paprocki, Bartosz. *Hetman*. Edited by Kazimierz Józef Turowski. Sanok: Nakład i druk Karola Pollaka, 1856.
- Peltz, Jarosław, and Wojciech Dudek, eds. *Etos rycerski w Europie środkowej i wschodniej X–XV w.* Zielona Góra: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, 1997.
- Piątek, Marcin. "'Cne lachy wszędy sława wiekopomna głosi': Wartości rycerskie w świetle literatury okolicznościowej poświęconej bitwie chocimskiej 1621 roku." *Ethos rycerski w kulturze. Tradycje i kontynuacje*. Vol. 2. Edited by Teresa Banaś-Korniak and Beata Stuchlik-Surowiak. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2017.
- Piwowarski, Juliusz. *Ethos rycerski: Przyczynek do budowy kultury bezpieczeństwa policji*. Kraków: Wyższa Szkoła Bezpieczeństwa Publicznego i Indywidualnego Apeiron, 2014.
- Rawski, Jakub. "Ethos rycerski w 'Zawiszy Czarnym' Juliusza Słowackiego." In *Ethos rycerski w kulturze: Tradycje i kontynuacje*. Vol. 2. Edited by Teresa Banaś-Korniak and Beata Stuchlik-Surowiak. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2017.
- Rawski, Jakub. "*Zawisza Czarny*": *Niedokończony dramat Juliusza Słowackiego; Studium monograficzne*. Głogów: Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa, 2021.
- Ritzer, George. *Mcdonaldyzacja społeczeństwa*. Translated by Sławomir Magała. Warszawa: Muza, 1999.
- Rostworowski, Marek, ed. *Polaków portret własny*. Warszawa: Wydawnictwo Arkady, 1983.
- Roszak, Maria. "Rycerze czarnego toru – wizerunek żuźłowca-rycerza utrwalony w języku i twórczości kibiców." *Filologia Polska. Roczniki Naukowe Uniwersytetu Zielonogórskiego* 1 (2015): 131–41.
- Russell, Bertrand. *Human Society in Ethics and Politics*. New York: Mentor, 1962.
- Rybka, Ryszard, and Kamil Stepan. *Awanse oficerskie w Wojsku Polskim 1935–1939*. Kraków: Tetrakon, 2003.
- Ryłko-Kurpiewska, Anna. "Rycerz w srebrnej zbroi i dama w opresji – o funkcjonowaniu elementów kultury rycerskiej w reklamach telewizyjnych." In *Ethos rycerski w historii, literaturze i kulturze*. Vol. 1. Edited by Anna Ryłko-Kurpiewska and Magdalena Sacha. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2010.
- Rzymowska, Luiza. "Sprawa honoru: Przemówienie Józefa Becka, wygłoszone 5 maja 1939 roku w Sejmie Rzeczypospolitej Polskiej, na tle zasad retoryki." *Oblicza Komunikacji* 10 (2017): 23–56.
- Sienkiewicz, Henryk. "Krzyżacy." Vols. 1–2. In Sienkiewicz, *Wybór pism*. Vols. 3–4. Edited by Leon Kruczkowski. Warszawa: PIW, 1954.
- Sienkiewicz, Henryk. "Ogniem i mieczem." Vols. 1–2. In Sienkiewicz, *Wybór pism*. Vols. 5–6. Edited by Leon Kruczkowski. Warszawa: PIW, 1954.

- Sienkiewicz, Henryk. "Pan Wołodyjowski." In Sienkiewicz, *Wybór pism*. Vol. 10. Edited by Leon Kruczkowski. Warszawa: PIW, 1954.
- Sienkiewicz, Henryk. "Potop." Vols. 1–3. In Sienkiewicz, *Wybór pism*. Vols. 7–9. Edited by Leon Kruczkowski. Warszawa: PIW, 1954.
- Sienkiewicz, Henryk. *Rodzina Polanieckich*. Warszawa: PIW, 1976.
- Skarga, Barbara. *Granice historyczności*. Warszawa: PIW, 1989.
- Słowacki, Juliusz. "Zawisza Czarny." In Słowacki, *Dzieła*. Vol. 9. *Dramaty*. Edited by Zdzisław Libera. Wrocław: Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1949.
- Starowolski, Szymon. *Wojownicy sarmaccy*. Edited by Jerzy Starnawski. Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1978.
- Stasiak, Arkadiusz M. "'Krew łać, życie łożyć i fortuny wszelakie': Ewolucja relacji do ojczyzny w myśli staropolskiej." *Ethos. Kwartalnik Instytutu Jana Pawła II KUL* 36, no. 2 (142) (2023): 233–45.
- Stawecki, Piotr. "Rodowód i struktura społeczna korpusu oficerskiego Drugiej Rzeczypospolitej." *Studia i Materiały do Historii Wojskowości*, no. 23 (1981): 231–63.
- Szafranec, Jan, ed. *Etos rycerski dla umocnienia ducha i wewnętrznej dyscypliny na użytek społeczny przedstawiony*. Białystok: Wydawnictwo Buk, 2004.
- Szyndler, Bartłomiej. *Pojedyńki*. Warszawa: PWN, 1987.
- Świdarska-Włodarczyk, Urszula. *Autorytety parlamentarne: Wzory i wzorce osobowe w Rzeczypospolitej XVI i XVII wieku*. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2017.
- Świdarska-Włodarczyk, Urszula. *Homo militans: Rycerskie wzory i wzorce osobowe w średniowiecznej Polsce*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2018.
- Świdarska-Włodarczyk, Urszula. *Homo nobilis: Wzorzec szlachecki w Rzeczypospolitej XVI i XVII wieku*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2017.
- Świdarska-Włodarczyk, Urszula. *Kultura rycerska w średniowiecznej Polsce*. Zielona Góra: Wydawnictwo Uniwersytetu Zielonogórskiego, 2001.
- Świdarska-Włodarczyk, Urszula. *Mentalność szlachty polskiej XV i XVI wieku*. Poznań: Księgarnia św. Wojciecha, 2003.
- Świdarska-Włodarczyk, Urszula. "Szlachecki wzorzec żołnierza Rzeczypospolitej XVI i XVII wieku (w świetle nowej definicji pisanej na użytek badań historycznych)." *Kultura i Historia*, no. 29 (2016): 137–58.
- Świdarska-Włodarczyk, Urszula. *Szlachta polska wobec Boga i ojczyzny*. Poznań: Księgarnia św. Wojciecha, 2001.
- Świdarska-Włodarczyk, Urszula. "The Contemporary Stereotype of the Polish Gentry and its Historical Conditions." *Vestnik of Saint Petersburg University. History* 65, no. 2 (2020): 490–501.
- Świdarska-Włodarczyk, Urszula. "The Model of a Polish Diplomat and Its Evolution From the 16th to the 21st century, in the Context of Education, Axiology, Professionalism and Socialization." *Multidisciplinary Journal of School Education* 11, no. 1 (21) (2022): 271–95.

- Świdarska-Włodarczyk, Urszula. "Wzorzec dyplomaty przełomu XVI i XVII wieku w świetle staropolskich poradników poselskich." *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace historyczne* 143, no. 3 (2016): 537–55.
- Świdarska-Włodarczyk, Urszula. "Wzorzec osobowy oficera II Rzeczypospolitej." *Echa Przeszłości* 23, no. 1 (2022): 113–26.
- Świdarska-Włodarczyk, Urszula. "Wzorzec osobowy oficera Polski Ludowej versus wzorzec osobowy oficera II Rzeczypospolitej: Studium porównawcze." *Roczniki Humanistyczne* 72, no. 2 (2024): 83–100.
- Świdarska-Włodarczyk, Urszula. "Wzorzec urzędnika Rzeczypospolitej XVI i pierwszej połowy XVII wieku w świetle staropolskich zwierciadeł." *Przegląd Historyczny* 107, no. 2 (2016): 171–97.
- Tarnowski, Jan. *Consilium rationis bellicae*. Edited and translated by Tadeusz Marian Nowak. Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1987.
- Teusz, Leszek. "Etos rycerski w szesnastowiecznych kazaniach na pogrzeby królów polskich." *Język – Szkoła – Religia* 16 (2021): 199–215.
- Ustawa z dnia 22 listopada 1952 r. o przysiędze wojskowej. *Dziennik Ustaw*, no. 46 (1952), item 310.
- Zasady etyki i obyczaje żołnierzy zawodowych ludowego Wojska Polskiego*. Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1983.
- Ziontek, Artur. "Idea cnoty i listopadowego spełnienia w 'Tęsknocie' Maurycego Gosławskiego." In *Powstanie listopadowe 1830-1831: Dzieje – historiografia – pamięć*. Edited by Tadeusz Skoczek. Warszawa: Muzeum Niepodległości, 2015.

ABSTRAKT / ABSTRACT

Urszula ŚWIDERSKA-WŁODARCZYK – Ethos rycerski w Polsce. Od średniowiecznego archetypu do współczesnej ikony popkultury

DOI 10.12887/38-2025-2-150-15

Celem niniejszego artykułu jest syntetyczne przedstawienie ewolucji – od średniowiecza do czasów współczesnych – polskiej odmiany ethosu rycerskiego. Ethos rycerski należy do wartości mocno zakorzenionych w kulturze polskiej. W wersji elitarnej, rycersko-szlacheckiej, a więc do osiemnastego wieku, stanowił on rodzaj trwałego systemu obyczajowo-aksjologicznego, porządkującego wszelkie przejawy życia. Dotyczył sfery osobistej i zbiorowej, prywatnej i publicznej. Funkcjonował w wymiarze symbolicznym i materialnym, w świecie wyobrażonym i rzeczywistym. Manifestował się zarówno w teoriach zawartych w kodeksach postępowania, jak i w praktyce. Łączył w sobie pierwiastki świeckie i religijne. Wyrażał się przez właściwą sobie etykę i estetykę życia codziennego i odświętnego. Z upływem czasu, zwłaszcza w okresach zagrożień, ethos rycerski podlegał procesom demokratyzacji, stopniowo stając się dobrem ogółu. Obecnie należy do wartości powszechnych. W pamięci narodowej lokuje się bliżej stereotypów, mitów i fantazmatów niż ustaleń naukowych. Dotyczy

zdarzeń nie tyle rzeczywistych, ile wyobrażonych. Jednocześnie, z uwagi na swoją atrakcyjność obyczajową i aksjologiczną, przenika do kultury popularnej. Staje się tym samym produktem o charakterze ludycznym i komercyjnym. Nadal jednak niesie z sobą treści jednoznacznie pozytywne.

Słowa kluczowe: ethos rycerski, ewolucja aksjologiczna, elitaryzm, popkultura

Kontakt: Zakład Historii Średniowiecznej, Instytut Historii, Wydział Humanistyczny, Uniwersytet Zielonogórski, al. Wojska Polskiego 69, 65-625 Zielona Góra

E-mail: u.swiderska-wlodarczyk@ih.uz.zgora.pl

Tel. 68 3283272

<https://ih.uz.zgora.pl/institut/struktura>

ORCID 0000-0001-6419-0059

Urszula ŚWIDERSKA-WŁODARCZYK, The Chivalric Ethos in Poland: From Its Medieval Archetype to Its Iconization in Modern Popular Culture

DOI 10.12887/38-2025-2-150-15

The goal of the article is a synthetic presentation of the evolution of the Polish chivalric ethos from the Middle Ages to modernity. As such, the chivalric ethos is among the values which are most characteristic of Polish culture and most deeply rooted in it. In its elitist form, which was continued until the 18th century and typical of knights and noblemen, it provided the patterns of moral integrity and conduct which were applied in all sectors of life, personal as well as collective, private as well as public. The chivalric ethos was a status symbol, but it also demanded specific actions in specific situations; it permeated both the conceptual universe and real life. It was manifested in codes of behavior as well as in everyday practices. It incorporated both lay elements and religious motifs and conveyed its peculiar ethics and aesthetics in everyday life. In time, in particular in times of danger, the chivalric ethos became subject to processes of democratization, which resulted in its gradually becoming a public good. In modern culture, it belongs among universal values as part of the collective memory of the Poles. As such, it embodies numerous stereotypes, myths, and phantasms rather than results of the actual research on the subject, and not infrequently assumes the function of the lens through which imagined rather than actual events are seen. Simultaneously, due to its axiological and moral appeal, it penetrates popular culture, thus becoming a ludic activity and a commercial product, which, however, does not stop it from conveying unequivocally positive message.

Keywords: chivalric ethos, axiological evolution, exclusivity, popular culture

Contact: Department of Medieval History, Institute of History, University of Zielona Góra, al. Wojska Polskiego 69, 65-625 Zielona Góra, Poland

E-mail: u.swiderska-włodarczyk@ih.uz.zgora.pl

Phone: +48 68 3283272

<https://ih.uz.zgora.pl/institut/struktura>

ORCID 0000-0001-6419-0059